
A DISZKURZÍV MÓDSZER ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI A GEOPOLITIKÁBAN

MENDLY DOROTTYA

AJRC-Elemzések 2016E01

AJRC-Elemzések

Az Antall József Tudásközpont időszaki kiadványa

Felelős kiadó: Antall Péter

Szerkesztő: Baranyi Tamás Péter

Kiadó neve: Antall József Tudásközpont

Kiadó székhelye: 1093 Budapest, Czuczor utca 2.

A kiadó elérhetősége: 1093 Budapest, Czuczor utca 2.

Tel: +36 20 310-87-76

Email: ajtk@ajtk.hu

Web: www.ajtk.hu/kutatas

© Mendly Dorottya, 2016

© Antall József Tudásközpont, 2016

ISSN 2416-1446

A DISZKURZÍV MÓDSZER ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI A GEOPOLITIKÁBAN

MENDLY DOROTTYA¹

Jelen tanulmányban a diszkurzív szemléletű elemzéseknek elsősorban a geopolitikai kutatásokba való beágyazhatóságát mutatom be. A módszer geopolitikai elméletekkel és kutatásokkal kapcsolatos sajátosságainak vizsgálata elsősorban a kritikai geopolitika nézetrendszerének bemutatását jelenti, hiszen a geopolitikai elméleteknek ez az az ága, mely nagyban a diszkurzivitás szerepének hangsúlyozására épít. A tanulmányban a terjedelem lehetőségeihez mérten kitérek a kapcsolódó fogalmak tisztázására, a szakirodalomban felmerülő tipikus kérdések áttekintésére, valamint a gyakran megfogalmazott kritikák számbavételére is. Mindezt azzal a céllal, hogy a diszkurzív módszer geopolitikai elméletekben való használhatóságát igazoljam az érdeklődők és a szakma hazai képviselői számára.

Ha meg akarjuk érteni a diszkurzivitás jelentőségét a társadalomtudományokban, mindenképpen a „nyelvi fordulatnak” nevezett tudományos paradigmaváltással kell kezdenünk, ami máig a 20. századi filozófia egyik legnagyobb mérföldkövének számít, és melynek hatásai napjainkig nyomon követhetők.² A megismerés és értelmezés klasszikus filozófiai problémáinak gyökeres átalakulása indította el azokat az új típusú kérdésfeltevéseket is, melyeket a geopolitika kritikai megközelítése is magáévá tett. Az új alapvetések és hozzájuk kapcsolódó elméletek, illetőleg módszertanok kidolgozása a racionalitás elveire építkező, klasszikus tudományos paradigmák újragondolásával is együtt járt. A nyelv mint eszköz semlegességének megkérdőjelezése, „átlátszatlanságának” hangsúlyozása³ az az alap, amelyre a különböző társadalmi konstruktivista irányzatok a 20. század közepe táján építeni kezdtek. A társadalmi konstruktivizmus legfontosabb alapvetései⁴ között első és legfontosabb a tudás

3

¹A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolájának doktorandusza.

²A fordulat természetesen nem minden előzmény nélkül zajlott le: a valósággal szembeni szkepszis és a megismerés korlátozott lehetőségei olyan gondolkodóknál is előkerültek, mint Nietzsche, illetve később Heidegger, vagy Gadamer, akiknek munkássága nagyban hozzájárult a 20. századi fejleményekhez. A „fordulat” megfogalmazását elsősorban Gustave Bergman és Richard Rorty nevéhez szokás kötni.

³Michael J. Shapiro: *Metaphor in the Philosophy of the Social Science. Cultural Critique*. 1985–1986/tél. 191–192.

⁴Marianne Jørgensen–Louise Phillips: *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications, Thousand Oaks CA, 2002. 5. A szerző ebben az összefoglalásban Vivien Burr és Kenneth Gergen munkáira épít.

magától értetődőségéhez való kritikai hozzáállás: a tudás és ehhez kapcsolódóan a tudomány sem objektív és főleg nem irányulhat egyféle igazság megtalálására. Az objektív valóság létezésének lehetősége ki van zárva, hiszen ennek az egyénekhez csak egy bizonyos interpretációja juthat el.

A második fontos premissza a történelmi és kulturális specifikumok kiemelése. Azt a fundamentalista nézetet vetik itt el, amely szerint a tudás egyfajta szilárd metateoretikus alapon nyugszik, mely mindenhol ugyanúgy érvényes, ezért elvárható, hogy ugyanúgy érvényesüljön is. További fontos jellegzetessége ezeknek az irányzatoknak, hogy a tudást – mint sok más egyebet – társadalmi konstrukcióként látják, ami elsősorban az interakciók révén formálódik. Ennek következtében a társadalmi cselekvés is az így kialakult minták keretein belül zajlik – amely jellegzetességéből egyébként bizonyos attitűdök vagy cselekvésformák elnyomása is automatikusan következhet. Ezek tehát a tág – és meglehetősen sűrítéssel összefoglalt – keretek, melyekben minden diszkurzív elemzés, így jellemzően a kritikai geopolitikai elemzések is mozognak. A hangsúlyok természetesen sokfélék lehetnek, viszont abban mindegyik iskola, elmélet és kutató egyetért, hogy a nyelvnek, a nyelv szerepének kiemelt jelentőséget kell tulajdonítanunk, bármilyen tudományterületről legyen is szó, hiszen ez az a közvetítő, melyen keresztül bármiféle tudás leképeződhet az egyének tudatában. Fontos kiemelni, hogy a nyelv, mint az elemzés tárgya, nem szűkíti le a vizsgálódás forrásait a pusztán szöveg típusú adatokra.⁵ Az elemzés lehetséges tárgyainak hosszú sorába a geopolitika specifikus érdeklődési területei is remekül beilleszthetők. Egyik központi elemzési tárgyával, a térképpel a tanulmány keretében a következőkben bővebben is foglalkozunk.

Fontos megemlíteni, hogy egységes, mindenki által használt technikai eszköztárról viszont nem beszélhetünk. Ehelyett inkább tipikus vonásokat érdemes meghatározni, melyek többé-kevésbé minden diszkurzív szemlélettel írt munkát jellemeznek, és egyben elkülönítenek a hagyományosabbnak tekintett elemzési módoktól. Ezek között mindenképpen hangsúlyozni kell a tudásra, a megértésre való irányultságot, az interpretivitás fontosságát, a megközelítés reflexív jellegét. A reflexió itt nem csak a vizsgált tárgyra, hanem a módszerre magára, illetve az elemző személyére, történelmi kontextusba ágyazottságára is vonatkozik: a tágan értelmezett diszkurzív iskola képviselői ugyanis fontosnak tartják, hogy folyamatosan megkérdőjelezzék nem csak mások, de saját alapvetéseiket is, vizsgálják azok eredetét, álláspontjaikat, valamint azt a tudományos

⁵ Terell Carver–Matti Hyvärinrn: *Interpreting the Political: New Methodologies*. Routledge, London–New York, 1997. 2–4.

környezetet, melyben mozognak. Ez az (ön)reflexív jelleg mindenképpen egyedülállónak teszi a diszkurzív módszereket a klasszikus elemzési mód-szerekhez képest, hiszen ezzel folyamatosan fókuszban tartják azokat a fontos tudományfilozófiai kérdéseket, melyek tudatosításának hiánya súlyos és javarészt elhanyagolt problémája az ezrével születő tudományos munkáknak, ideértve a geopolitikai témájú tanulmányokat is.

Mindezek az előfeltevések és attitűdök látványosan megjelennek a kritikai geopolitika irányzatában is, azáltal, hogy az a diszkurzivitást problémaként és módszerként egyaránt beemeli a geopolitikai gondolkodásba. Az iskola elméleti alapjait tekintve is több szálon kötődik a posztmodern társadalomtudományi pozíciókhoz: alapja ugyanúgy az a posztmodern gondolkodási keret, melyet Foucault és társai munkássága fektetett le a 20. század közepén. Ennek megfelelően érdemes a francia társadalomtudományos fejlődésbe ágyazottan vizsgálni az egyébként a franciáktól már elszakadt kritikai geopolitika gondolatrendszerét. A geopolitika klasszikus elméleteinek hegemoniája elsősorban francia tudósok munkásságán keresztül kezdett először fellazulni a 20. század második felében: Yves Lacoste és az Hérodote⁶ köre a vidali hagyományokra⁷ építve sok olyan, posztmodern gondolkodáshoz köthető elemet emelt be a geopolitikai gondolkodásba, melyek akkor formabontónak számítottak. A legfontosabb irány a hatalmi motívumok és stratégiai megnyilvánulásai megvilágítása volt.⁸ A foucault-i vonal explicit részét képezi a kritikai geopolitika premisszáinak, ahogy azt Gearóid Ó Tuathail,⁹ az iskola legnevesebb képviselője is kimondja: a földrajz a hatalom és tudás összekapcsolódásának egy fontos terepe. A geopolitika diszkurzív szempontú vizsgálata azoknak a szociokulturális erőforrásoknak és szabályoknak a tanulmányozása, melyek alapján a nemzetközi politika földrajzát írják.¹⁰

Mielőtt elmélyülnénk a kritikai geopolitika tartalmi vonatkozásaiban, szükséges néhány szót szólni magáról a kritikai iskola kialakulásáról. Ó Tuathail a kritikai megközelítés lehetőségeit John Agnew-val együtt a '80-as években kezdte felmérni, majd eredményeiből a '90-es évekre sikerült kialakítani az iskola sajátos körvonalait. E körvonalak egyik

⁶ Yves Lacoste által 1976-ban indított sajátos irányzatot képviselő geopolitikai folyóirat. <<http://www.herodote.org/>> Hozzáférés: 2015. november 5.

⁷ Vidal de la Blache francia földrajztudós, akit elsősorban a geopolitikai gondolkodás humánföldrajzi irányának megalapozójaként szoktak méltatni. Munkásságának talán legfontosabb eleme: *Principes de géographie humaine*. Armand Colin, Paris, 1922. A francia geopolitika sajátosságaihoz, fejlődéséhez lásd még: Lucien Febvre: *La terre et l'évolution humaine Introduction géographique à l'histoire*. Albin Michel, Paris, 1949; Anne Buttimer: *Society and Milieu in the French Geographic Tradition*. Rand McNally, Chicago, 1971.

⁸ Az Hérodote első számában olvasható interjú Michel Foucault-val illusztrálja az új francia geopolitika ilyen irányú elköteleződését. Lásd Yves Lacoste: Questions a Michel Foucault sur la géographie. *Hérodote*. 1976/január–március. 71–85.

⁹ Nevét „angolosítva” Gerard Toal.

¹⁰ Gearóid Ó Tuathail–John Agnew: Geopolitics and Discourse: Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy. *Political Geography*, 1992/március. 193.

fontos jellegzetességét, illetve kiindulópontját a diszkurzivitás szerepe adja: hangsúlyozásával azt az ismerős alapgondolatot viszik tovább, mely elveti a földrajznak azt a semlegességét, melyet a geopolitikai *mainstream* alapvetésként kezel.¹¹ Ebben a kiindulópontban – miszerint a földrajz semleges lenne – ugyanazt az egyszerűsítést fedezhetjük fel, amit a nyelvvel kapcsolatban a filozófia nyelvi fordulata előtt tapasztalhattunk, holott a szándékoltság, konstruáltság¹² már első pillantásra is sokkal szembeötlőbb lehet, mint a nyelv esetében. A földrajz kifejezés ugyanis már önmagában cselekvésre, konstitutív emberi tevékenységre utal, mely soha nem semleges, és ezáltal önmagában érdemes a kritikai vizsgálatra. Ó Tuathail és társai tehát a földrajzot és geopolitikát politikai cselekvésként, diszkurzív jelenségként fogják fel, aminek tisztázása nélkül nem is érdemes további kutatásokba bocsátkozni. Céljuk elsősorban a fogalom és az általa lefedett terület komplexitásának, lehetőségeinek alternatív (újra)értelmezése, melyben a földrajzi tudás, mint (geo)hatalom jelenik meg, a geopolitika pedig a territoriális tér kormányzati létrehozásával és menedzselésével foglalkozó, politikával és identitással mélyen átitatott tudomány. Kritikai tanulmányozása az irányzat képviselői szerint egyet jelent a nemzetközi politika hegemon államok és maghatalmak általi térbeliesítésének (*spatialization*) tanulmányozásával.¹³

A térbeliesítés jelentésére, mivel a geopolitikában rejlő diszkurzivitás érzékletes példája, bővebben kitérek. A fent említett konstituálás, illetve menedzselés egyik legfontosabb eszközéről van szó: a kifejezést olyan gyakorlatok leírására használják,¹⁴ melyek nemzetközi politikai gondolkodásunknak meghatározott térbeli dimenziót igyekeznek adni. Ez nyilvánulhat például országhatárok meghúzásában, vagy különböző értelmű és jelentéstartalmú régiók, térségek, homogenizált földrajzi egységek meg- és újraalkotásában. A területek ilyen „felcímkézése” olyan várt vagy nem várt hatásokkal jár, mint az idealizálás és sztereotípiák megjelenése, vagy az ezekhez kapcsolódó identitásalkotás- és formálás. Ilyen példákat könnyűszerrel találhatunk akár a tudományos diskurzuson kívül, a köznap értelemzések szintjén is: Észak és Dél szembeállítás, a centrum-periféria megkülönböztetése, vagy a harmadik világ széles körben elterjedt fogalma bizonyítják ennek az eljárásnak a hatékony voltát. A földrajz „megírásának” diszkurzív szempontból is remek példája és egyben

¹¹ Ezt a nézetet a legegyszerűbben az amerikai klasszikus, Nicholas Spykman fogalmazta meg: „A földrajz nem vitatkozik; egyszerűen létezik”. Spykman: *Geography and Foreign Policy*, II. *American Political Science Review*. 1938/április. 236. [saját fordítás]

¹² Lásd Geárióid Ó Tuathail: *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. Routledge, London, 2005. 5.

¹³ Ó Tuathail (2005), 5; 46.

¹⁴ Itt csupán a fogalom geopolitikai alkalmazására térünk ki, eltekintve a társadalomtudományokban széles körben megtalálható további jelentésektől.

sokat tárgyalt kérdése a korábban említett térképek problematikája is.¹⁵ Megrajzolásukkal a nagyhatalmak saját nézőpontjaik alapján tulajdonképpen saját valóságokat alkotnak maguknak. Legérzékletesebben James Der Derian fejt ki ezt a problémát – az egyébként az iraki háborút és technikáit elemző – cikkében: a térkép olyan világot teremt, melyben a duplikátum, a koncepció, az absztrakció válik valósággá.¹⁶ A realitás helyére ezzel egyfajta kényszerített irrealitás, „hiperrealitás” lép, melyet mi, emberek, a szándéknak megfelelően valóságosnak fogadunk el, és beépítünk gondolkodásunkba.

A térbeliesítés és a térkép-probléma jellegzetes példáin keresztül közelebb kerülhettünk a diszkurzivitás jelentőségének megértéséhez a geopolitikai gondolkodásban. A tipikus példák és problématerületek bemutatásán túl azonban, ha a szándékunk a diszkurzív elemzési módszerek alkalmazásának bemutatása a geopolitika területén, rövidesen akadályokba ütközhetünk. Ahogy a diszkurzív elemzések többségénél, úgy a kifejezetten geopolitikai tárgyú tanulmányoknál is megfigyelhető az a módszertani homályosság, illetve tartózkodás, mely a többi tudományterületet is jellemzi ebben a tekintetben.¹⁷ Fontos belátni, hogy napjainkban már egyik tudományos megközelítés sem „védekezhethet” azzal, hogy természetét tekintve kvalitatív, hiszen a kvalitatív módszerek tág halmazán belül is rengeteg olyan szabályozott, generalizált technika létezik, ami eleget tesz a tudományos kutatás egyre szigorodó követelményeinek. A világos meghatározások és lehatárolások területén tapasztalható hiátusok mindezen túlmenően a diszkurzív megközelítés sajátjai, melyeket a tudósok egy része hiányosságként,¹⁸ másik része azonban szükségszerűségként¹⁹ értelmez. Az tagadhatatlan, hogy a geopolitika diszkurzív tanulmányozásának nincs olyan mindenre alkalmazható „varázsreceptje”, amivel minden témában biztos sikert arathatunk és a szkeptikusokat is maradéktalanul kielégíthetjük. Viszont azt is fontos elmondani, hogy ez legnagyobbbrészt azokra a premissákra vezethető vissza, melyeket a tanulmány elején ismertettem.

¹⁵ A „térkép” problémájának tételezése már az említett Yves Lacoste munkásságában is előkerült. Lásd Yves Lacoste: *An Illustration of Geographical Warfare: Bombing of the Dikes on the Red River, North Vietnam*. In: *Radical Geography*. Szerk.: Richard Peet. Methuen young books, London, 1978. 244–245.

¹⁶ James Der Derian: *The Desert of the Real and the Simulacrum of War*. *International Affairs*. 2008/szeptember. 937–938.

¹⁷ Martin Müller: *Doing Discourse Analysis in Critical Geopolitics*. *L'Espace Politique*, 2010/december. 2–3.

¹⁸ Teun Van Dijk: *Discourse & Society: A New Journal for a New Research Focus*. *Discourse & Society*, 1990/július. 14.

¹⁹ Jacob Torfing: *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe, and Žižek*. Blackwell, Oxford, 1999. 292. és David Howarth: *Applying Discourse Theory: The Method of Articulation*. In: *Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance*. Szerk.: Jacob Torfing–David Howarth. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004. 317.

A diszkurzív elemzés értékeinek, hasznának mérlegelésekor tehát minden esetben figyelembe kell venni az egyik legfontosabb különbséget, ami ezeket a kutatásokat a mainstream csapásvonaltól elválasztja: a célt. A kritikai geopolitika „művelésének” céljai alapvetően megegyeznek a diszkurzív elemzések céljaival: ez, ahogy már kitértem rá, elsősorban a jelentések tartalmának, a fogalmak beágyazottságának, a geopolitikai diskurzusok hatalmi kontextusának felfedése. Ebből következően hiábavaló olyan követelményeket számon kérni ezen az iskolán, amit a többi, fősodró elmélettel kapcsolatban támasztunk. Ezzel a viszonyulással csak az egymás mellett elbeszélés hagyományait tudjuk erősíteni, hiszen kikerüljük a tulajdonképpeni kérdést. A diszkurzív elemzés a geopolitikában is ezer szállal kötődik tárgyának kontextusához, az elemzésben alkalmazott eljárásoknak ezért mindenkor rugalmasnak, a helyzethez adaptálhatónak kell lenniük, hogy képesek legyenek hozzájárulni a kutatás céljának eléréséhez, alkalmazkodni az adott szituációhoz, vagy éppen a kutató személyéhez. Ez egyszerre átok és áldás a módszer mellett elköteleződők számára. Átok, mert idejük és energiájuk nagy részét a magyarázkodás, létjogosultságuknak bizonygatása veszi el, elvonva az időt és lehetőséget a lényegi, tartalmi kérdések kifejtésétől. Viszont áldás is, hiszen a témák és az alkalmazott módszerek mindig innovatívak, egyediek lesznek, és olyan kérdéseket feszegetnek, melyek egyébként méltatlanul kiszorulnának az egyre „gyakorlatorientáltabb” tudományos párbeszédéből.